केन च ओजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्य्यशौर्य्याभ्याञ्च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार। यस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्वं वर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत्। नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वनवरुध्याति प्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसाधर्म्यं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः। विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजानाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप। यत्र ह पाण्डवेय! श्लोकावुदाहरन्ति। कोनु तत् कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्। अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा। ब्रह्मण्योऽन्यः! कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः। यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा। अथ ह भगवानृषभदेवः स्वं वर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयविधलक्षणं कर्मसमाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास। येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षेति भारतमिति व्यपदिशन्ति"। १२राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये यागभेदे "ऋषभगोसवौ" कात्या० २२,११,२, "ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः" कर्कः "पूर्वो राज्ञः" ४। "पूर्वः ऋषभसंज्ञो राज्ञः" कर्कः "दक्षिण ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम्" ५। "ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा" संग्रहः। १३ यज्ञतुरपुत्रे नृपभेदे च। "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्नानां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्। याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः। अश्वमेधे धनं विप्रा विभजन्तेस्म दक्षिणाः" शत० १३,५,४,१५,

ऋषभकूट पुं० हेमकूटपर्वते भा०व०११०अ०। "पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम्। अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृप!" इत्युपक्रम्य तदाश्चर्य्यमूलप्रश्ने युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं यथा

"अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः। अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनोऽभृशम्। स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह। य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्त्वम्। वातञ्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः। व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यताम्। एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा। कृतानि कानि चित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानि चित्। नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः। अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः। ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः। दुर्गञ्चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम्। तदा प्रभृति कौन्तेय! नरा गिरिमिमं सदा। नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम्। नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः। आरोढुं वाऽपि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव। इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान्। तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत!। कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम्। यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते!। देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत!।"

ऋषभगजविलसित न० "भत्रिनगैः स्वरात् खमृषभगजविलसितमिति" वृ०र०उक्ते षोड़षाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

ऋषभतर पुं० तनुः ऋषभः तनुत्वे ष्टरच्। भारवहने मन्दशक्तौ वृषभे। जातित्वेन षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्। वृषभतरी।

ऋषभद्वीप पुं०न० ऋषभ इव श्वेतः द्वीपः। द्वीपभेदे श्वेतद्वीपे यत्र क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः "ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदकम्" भा०व०८४अ०।

ऋषभध्वज पुं० ऋषभो वृषभो ध्वजोऽस्य। वृषवाहने १महादेवे। ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र। २अर्हद्विशेषे मेदिनिः।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा०ङीष् जातौ वा ङीष्। १नराकारायां स्त्रियाम् २शूकशिम्ब्याम् ३सिरालायाम् ४विधवायाञ्च मेदिनिः। ५ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम् ६कपिकच्छ्वाञ्च। ऋषभशब्दे उदा०।

ऋषि पुं० ऋषति ज्ञानेन संसारपारं ऋषी गतौ कि। ज्ञानेन संसारपारगते १वशिष्ठादौ २शास्त्रकृदाचार्य्ये ३वेदे ४किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। ऋषी हिंसा गतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः। एष सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणश्च ततस्त्वृषिः। विवृत्तसमकालं तु बुद्ध्या वृत्तिमृषिस्त्वयम्। ऋषन्ति परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः। गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम्। यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मतेति" मत्स्य०पु०१२०अ० "अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्ते ऋषयोऽभवन्तु तदृषीणामृषित्वम्" ऐत०ब्रा० हलादिरप्यत्र "विद्याविदरभ्रमतयोविषयः प्रसिद्धाः" भरतः। "सप्त ब्रह्मर्षयो निम-